

І.О.ІВАНЦОВ

Т.Г.ШЕВЧЕНКО І АРХЕОЛОГІЯ *

У рубриці, присвяченій 200-річчю з дня народження Т.Шевченка, редакція «Українського історичного журналу» вміщує статтю загиблого в 1941 р., за нацистської окупації Києва, українського радянського історика й археолога І.Іванцова. Уперше ця студія побачила світ в ювілейному збірнику, підготовленому до 125-ї річниці з дня народження Кобзаря. Працю присвячено історичній та археологічній діяльності Т.Шевченка під час його роботи в Київській археографічній комісії.

Ключові слова: Тарас Шевченко, археологія, Київська археографічна комісія, Іванцов.

Подану нижче статтю її автор – український радянський історик та археолог, старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук УРСР Іван Овсійович Іванцов (11 вересня 1904 – 31 жовтня 1941 рр.) – підготував для колективного видання під егідою академічних інститутів історії й літератури: «Пам'яті Т.Г.Шевченка: Збірник статей до 125-річчя з дня народження» (Київ, 1939 р.). Молодий талановитий дослідник брав участь у розкопках, що проводилися 1938–1940 рр. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря та Десятинної церкви, був співавтором незавершеної 4-томної «Історії Києва» (готував до друку розділ «Стародавній Київ до 1240 р.»). Працював над атласом «Топографія древнього Києва», розкопав, вивчив та описав археологічні пам'ятки «Житло художника» й «Житло ремісника». Матеріали про них до наукового обігу було введено за понад півтора десятиліття після трагічної загибелі автора в Бабиному Яру – причому без відповідних посилань. Ім'я І.Іванцова повернулося із забуття лише у другій половині 1990-х рр. завдяки зусиллям Г.Іванцової-Костенко, М.Сагайдака.

Отже напередодні Шевченківського ювілею 1939 р. І.Іванцова було залучено до підготовки збірника, у роботі над яким брало участь багато відомих на той час учених (академік О.Білецький, професори М.Петровський, П.Попов, М.Грінченко та ін.). Дослідник мав зібрати та проаналізувати матеріали, що стосувалися історико-археологічної діяльності Т.Шевченка, частково висвітленої в кількох спеціальних публікаціях у періодиці кінця XIX – першої чверті XX ст. Так, працюючи над статтею, учений опрацював матеріали з фондів рукописного відділу Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР, першодруки Шевченкових повістей у журналі «Киевская старина» (1887 р.), праці О.Кониського («Жизнь украинского поэта Т.Г.Шевченка», Одеса, 1898 р.), О.Новицького («Шевченко як маляр», Львів, Москва, 1914 р.), спогади М.Білозерського, В.Шевченка, А.Козачковського, О.Афанасьєва-Чужбинського, які стосувалися періоду роботи Т.Шевченка в Київській археографічній комісії, а також дослідив фонд цієї інституції, котрий зберігався в місцевому державному архіві давніх актів.

* Текст відтворюється за виданням 1939 р., виправлено лише явні друкарські помилки (прим. ред. «УІЖ»).

Створена 1843 р. при канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора Тимчасова комісія для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія) з травня 1845 р. приступила ще й до археологічної діяльності та систематичних досліджень пам'яток старовини. Це збігалось з історичними зацікавленнями Т.Шевченка. Після завершення навчання в Академії мистецтв він приїхав в Україну й почав виконувати доручення комісії (літо 1845 р.), а вже 10 грудня був офіційно зарахований її співробітником.

Документи з фонду Київської археографічної комісії, що стосувалися участі в її роботі Т.Шевченка, уперше опублікував О.Левицький¹. Автор детально висвітлив історію інституції, роль генерал-губернатора Д.Бібікова в організації справи, зокрема у виробленні програми археологічних досліджень, а також завдання, поставлені перед Т.Шевченком напередодні відряджень до Полтавської, Київської, Подільської та Волинської губерній. Як установив О.Левицький, комісія двічі відправляла поета для збирання інформації про пам'ятки старовини: 28 листопада 1845 р. – на Полтавщину (фактично до Переяслава, а далі й до Чернігова), 21 вересня 1846 р. – у Київську, Подільську та Волинську губернії.

Одним із наступних кроків у дослідженні питання стала публікація археологічних нотаток Т.Шевченка. Після його арешту вони зберігалися в археографічній комісії, архіві III відділення, згодом опинилися в документосховищі департаменту поліції². Виявив ці записи Я.Забіла³, а майже за два десятиліття їх опублікував М.Новицький⁴, уперше найповніше подавши частину загальної слідчої справи «Про україно-слов'янське товариство» – «Справа про художника Шевченка». Хоча про більшість документів було відомо з публікацій А.Стороженка⁵, П.Щоголева⁶, М.Грушевського⁷, М.Новицький уважав їх неповними, а подеколи й неточними. До того ж Шевченкові папери, подані на тлі цілої документальної справи, давали глибше уявлення про літературні й громадські інтереси поета та частини української інтелігенції 1840-х рр.

Отже на момент початку роботи І.Іванцова над розвідкою про історико-археологічну діяльність Т.Шевченка основні джерела з цього питання вже було опубліковано. Дослідник бачив своє завдання в тому, щоб підсумувати й проаналізувати матеріал, уточнити окремі позиції. Прагнучи якнайповніше висвітлити кульмінаційний період життя та діяльності Т.Шевченка як поета й художника, автор постійно звертався до його поезій, живопису, листування, в яких відбився непідробний інтерес митця до минулщини України, архітектурних та етнографічних пам'яток.

Спираючись на опрацьовані документи з архіву Київської археографічної комісії, І.Іванцов у повному обсязі подав факти, пов'язані з обов'язками Т.Шевченка як її співробітника, котрий мав замальовувати старовинні речові пам'ятки, а також записувати оповідання й перекази. Автор увів до наукового обігу ряд матеріалів, що проливали світло на деякі маловідомі на той час епізоди Шевченкового перебування в Києві, маршрути його подорожей Україною впродовж 1845–1847 рр. До таких документів, зокрема, належать розписка Т.Шевченка, написана напередодні відрядження на Полтавщину, постанова про зарахування художника співробітником

¹ Див.: *Левицький О.* Археологические экскурсии Т.Г.Шевченка в 1845–1846 гг. // *Киевская старина.* – 1894. – Кн. II. – С. 238–239.

² Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – К., 1990. – С. 336–337.

³ Україна. – 1907. – Т. 3. – № 7/8. – С. 3.

⁴ Там само. – 1925. – № 1/2. – С. 69–72.

⁵ Киевская старина. – 1900. – Т. 9.

⁶ Былое. – 1906. – Кн. 8.

⁷ Збірник пам'яті Тараса Шевченка. – К., 1915.

комісії від 10 грудня 1845 р., щомісячні записи у прибутково-видатковій книзі наукової інституції про одержання ним платні, фінансовий звіт про гроші, витрачені під час проведення розкопок могили Перепет, розписка «вільного художника» Т.Шевченка про одержання подорожньої та грошей напередодні відрядження до Волинської й Подільської губерній тощо.

На підставі розпорядження Д.Бібікова щодо коштів, одержаних зі спеціального фонду генерал-губернатора, дослідник уточнив дату приїзду Т.Шевченка до Києва у грудні 1845 р., зауваживши при цьому, що намагався з'ясувати деякі суперечливі на той час біографічні моменти. Порівнявши датування текстів циркулярів Д.Бібікова та подорожньої професора М.Іванишева, він визначив точну дату початку археологічних розкопок на Фастівщині, в яких брав участь і Т.Шевченко – 2 липня 1846 р. Зіставлення записів в одному з Шевченкових альбомів дозволило з'ясувати маршрут його подорожі на Волинь та Поділля восени того року. У науковій праці І.Іванцова широко використано тексти російських повістей Т.Шевченка, багатих на автобіографічний матеріал, а також живі враження від численних подорожей Україною 1845–1847 рр.

Студія І.Іванцова стосувалася не лише питань біографії, а й, у першу чергу, значення художньої та наукової діяльності митця. Саме тоді в Інституті літератури АН УРСР провадилася активна робота з підготовки «Повного зібрання творів Т.Г.Шевченка» в десяти томах за редакцією Б.Якубського. Академічне видання мало охопити літературну та образотворчу спадщину поета й художника, а наукові коментарі узагальнювали наслідки вивчення його літературних та живописних творів. Напередодні німецько-радянської війни вдалося видати лише перші два томи – поетичну спадщину. Після репресування редактора за підозрою у спробі відродити діяльність Української академії наук в окупованому Києві видання було повсюдно вилучене⁸.

Хоча в повоєнні роки головні положення статті І.Іванцова використовувалися у шевченкознавчій літературі, однак ім'я дослідника, за рідкісними винятками⁹, замовчувалося аж до часів незалежності України. До біографії Кобзаря, підготовленої групою авторів з академічного Інституту літератури ім. Т.Шевченка (Київ, 1984 р.), увійшов матеріал про щомісячні розписи поета у прибутково-видатковій книзі археографічної комісії як доказ його офіційної праці у цій науковій інституції.

«Археологічні нотатки» цікавили І.Іванцова як джерело історичного та археологічного матеріалу, і, водночас, являли собою своєрідний коментар до кількох повістей Т.Шевченка («Наймичка», «Близнець», «Музикант»). У 1960–1980-х рр. вивченням і коментуванням записів митця займалися М.Брайчевський¹⁰, І. та Г. Шовкопляси¹¹.

⁸ Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка: 1926–2001: Сторінки історії. – К., 2003.

⁹ Див.: Шевченківський словник. – Т.2. – К., 1978. – С.267; *Формозов А.* Страницы истории русской археологии. – Москва, 1986. – С.202, 570–572 (посилання на статтю І.Іванцова «Т.Г.Шевченко – історик-археолог», опубліковану в №4 «Исторического журнала» за 1939 р.).

¹⁰ *Брайчевський М.Ю.* Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964.

¹¹ *Шовкопляс І.* Короткий коментар до «Археологічних нотаток» Т.Г.Шевченка // Збірник праць 27-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1989; *Шовкопляс Г., Шовкопляс І.* За покликом серця // Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1990.

**Завідуюча науково-дослідним відділом «Життя і творчість Т.Г.Шевченка»
Національного музею Тараса Шевченка Т.В.Калініна**

*Я люблю археологію. Я уважаю людей,
посвятивших себя этой таинственной
матери истории.*

Шевченко

Історико-археологічна діяльність Т.Г.Шевченка тісно зв'язана з усією його літературно-художньою і громадсько-революційною діяльністю. Вона знайшла своє відображення як у його літературних творах, де він оспівує героїчне минуле свого народу, так і в його художній діяльності.

Ця історико-археологічна діяльність Шевченка припадає переважно на період його служби у «Временной комиссии для разбора древних актов» у Києві¹), хоч інтерес до роботи в цій галузі з'явився у нього раніш і не залишав його до кінця життя.

В творах Т.Г.Шевченка, так насичених історичними матеріалами, ми зустрічаємо дуже багато назв окремих археологічних пам'яток, цілі історико-археологічні описи багатьох місцевостей України, Середньої Азії, Поволжя і т. ін. Як художник Шевченко теж виявив великий інтерес до старовини і відбив це в численних своїх малюнках.

Говорячи про археологію часів Шевченка, треба мати на увазі ступінь її розвитку і характер. Археологія тоді ще не володіла науковими методами цієї науки, а мала переважно антикварний характер. Про цю антикварність згадує Шевченко в своїх творах і називає себе там антикваром². Розкопки, які почали провадитись на Україні в першій половині XIX ст., були дуже дилетантськими і, крім речового матеріалу, нічого більш не давали. Деякі археологічні експедиції, організовані навіть уже Археографічною комісією з науковими цілями, мали, проте, характер звичайного скарбошукацтва. Так, наприклад, співробітник Комісії В.Сівіцький влітку 1845 р. провадив розкопки в м. Коростені, які зводилися, як про це ми дізнаємося з його звіту, поданого в Комісію, виключно до розшуків там деревляньських скарбів, що, за народними переказами, закопані були деревлянами під час облоги Коростеня Ольгою. З цього боку дуже характерне навіть місце, де цей Сівіцький копав. Як відомо, за народним повір'ям, «золото» звичайно переховувалось коло води. Отже, й Сівіцький розкопував у відповідному місці, але вода почала заливати розкоп, і деревляньські скарби (!) Сівіцькому добути не вдалося³.

Чимало малюнків зробив Шевченко під час своїх подорожей по Україні в 1843 і 1844 рр. Восени 1844 року він побував у Суботові, де намалював «Могильні хрести в Суботові», «Богданові руїни» та «Богданову церкву», які

¹ Цю Комісію, за Шевченком, ми будемо називати Археографічною, бо сам Тарас Григорович завжди вживав цю назву: «По выпуске из Академии определен в Киевскую Археографическую комиссию сотрудником по части рисования и собрания народных преданий, сказок и песен в южно-русских губерниях» (Рукописний відділ інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, папка 201, інв. №1614). Цю ж назву він вживав і в інших місцях (Лист до Бібікова 10.XII.1846 р. – Т.Г.Шевченко, Листування, ДВУ, 1929, с.26; у творі «Музыкант» і ін.).

² Музыкант, Киевская старина, 1887, X, сс.681, 684.

³ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.303–307.

призначені були для наступного випуску «Живописной Украины», а також зробив ряд інших малюнків⁴.

В цей час він не лише змальовує, але й дбає про розповсюдження свого видання на Україні, веде численне листування з цього приводу, турбується про фінансовий бік справи. На перешкоди з цього (фінансового) боку видання натрапило зразу, що і було причиною його припинення.

В кінці березня 1845 р. Т.Г.Шевченко одержав від Академії мистецтв звання некласного художника і дозвіл на право поїздки на Україну. Через Москву, Тулу, Орел (як це він описав у повісті «Капитанша») він поїхав на Україну. В квітні він гостює на хут. Куруківщина, Борзенського повіту, у свого приятеля В.О.Забіли, а в кінці квітня прибув у Київ⁵.

В Києві Шевченко довго не засидівся; його тягло подорожувати, спостерігати і вивчати сучасне і минуле свого народу, щоб найкраще відтворити це в своїх творах. В травні він відправляється в подорож по Правобережній Україні по маршруту: Київ, Віта, Васильків, Біла-Церква, Тараща, Баранполе, Лисянка, Будища і ін. Відвідав він також рідне с. Кирилівку, с. Вільшану і в кінці червня, через Богуслав, Росаву і Потоки (мастак Я.В.Тарновського), повернувся в Київ. Цю свою подорож Шевченко описав у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»⁶. Тут він підкреслив значення Лисянки в історії України: «Эта родина отца знаменитого Зиновия Богдана Хмельницкого, Михаила Хмиля. И еще замечательна, если верить туземным старикам, своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам Максим Железняк в 1768 г.»⁷. Так, як це ми покажемо далі, Шевченка в першу чергу цікавлять усі пункти, усі пам'ятки, які зв'язані з героїчною боротьбою українського народу проти польських панів, проти соціального і національного гніту. Тут же Шевченко описує чисто археологічні пам'ятки, могили і городища, які він бачив біля Лисянки, при чому для порівняння згадує і городище на Чернігівщині:

«... на горизонте райского поля вырисовались два кургана, и на одном из них торчал какой-то пирамидальный маяк. За двумя большими курганами открылось еще несколько могил меньшего размера, а у самой опушки темного леса, в котором прятался наш извилистый проселок, показалось небольшое земляное четырехугольное укрепление. Точно такой формы и величины, как на поле около Листвена, близъ Чернигова, где Мстислав Удалой резался с единоутробным братом своим Ярославом, с тою разницею, что лиственское укрепление засевається хлебом, а в этом, забытом историей бастионе, догадливый хозяин сложил в скирды собранный с поля хлеб. Прежде боевая ограда теперь служит оградой плодов трудолюбивого земледельца. Отрадное превращение!»⁸.

Інтерес до старовини, до археологічних пам'яток, бажання їх описати і замалювати постійно супроводить Тараса Григоровича. Із спогадів Козачковського

⁴ О.Новицький, Шевченко як маляр, Львів – Москва, 1914.

⁵ Конисский, Жизнь укр. поэта Т.Г.Шевченка, Одесса, 1898, сс.182–184. Повість Шевченка «Капитанша».

⁶ Киевская старина, 1887, №№VI–IX.

⁷ Прогулка..., Киевская старина, 1887, т.18, с.293.

⁸ Там же, с.590.

дізнаємось, що восени 1845 року Шевченко планував подорож по Дніпру «з метою вивчення краю в археологічному, історичному і етнографічному відношеннях»⁹. Але на такі подорожі потрібні були кошти. А.Чужбинський у своїх спогадах про Шевченка розповідає, що, коли влітку 1845 року Шевченко два дні гостював у селі Ісківцях, то, крім розмов на літературні теми, крім читання Шевченком своїх нових творів, «ми – каже А.Чужбинський – мріяли про поїздку по Дніпру дубом на Запоріжжя, потім до Лиману, пошукати решток старовини, зникаючих уже для дослідників; та у нас обох нестало коштів, і тому ми і відкладали це до більш сприятливого часу»¹⁰.

Бажання працювати на Україні, щоб всебічно вивчати її минуле і відтворювати все це в своїх літературних творах та малюнках, бажання мати безпосередні зв'язки з народом, служінню якому всього себе віддавав Шевченко, і вести революційну пропаганду, було, очевидно, причиною того, що Шевченко вирішив вступити на службу до Київської археографічної комісії.

Ім'я Шевченка в Києві було досить відоме. Тут знали і читали його «Кобзаря», «Гайдамаки». Досить розповсюджене було також його видання «Живописная Украина», програма якого видавати «виды, по историческим воспоминаниям примечательные, храмы, укрепления, курганы и все, что время пощадило» формально зближало Шевченка з програмою Комісії.

Саме в цей час Археографічна комісія, утворена в 1843 році, почала розгортати, поруч з археографічною, також широку археологічну діяльність. Не зважаючи на існування в Києві спеціальної установи «Временного комитета для изыскания древностей в Киеве», тодішній генерал-губернатор Д.Г.Бібіков вирішив передати археологічні завдання Археографічній комісії, яка існувала безпосередньо під його начальством. Археологічні дослідження мали поширитись на всі правобережні губернії і навіть на лівобережні (Полтавську і Чернігівську).

В першій половині XIX ст. серед дворянської інтелігенції виявився великий інтерес до історії та археології. Особливо це помітно було в 40-х рр., коли, як пише один дослідник, «історія з археологією справді були модними науками в Києві. Ними захоплювалось і київське чиновництво, і київський beau monde, ними хоч-не-хоч захоплювалось і польське дворянство. Кинулись напереді шукати в краї пам'яток старовини»¹¹.

Ще в липні 1844 р. Бібіков, посилаючи чиновника своєї канцелярії графа Олізара в Радомисльський і Махновський повіти для збирання історичних матеріалів по архівах поміщиків, доручає йому поруч із дим «собрать сведения и составить описания курганов в окрестностях м. Коростышева, и если владельцы оных пожелают доставить к тому средства, то некоторые из них раскопать и, что будет найдено, доставить ко мне»¹². 10 березня 1845 року Бібіков розсилає циркуляр до предводителів дворянства, в якому просить збирати і доставляти в Комісію не лише давні акти, але і «любопытные памятники старины».

⁹ Газета «Киевский телеграф», 1875, 26.II, №25.

¹⁰ А.Чужбинский, Воспоминания о Т.Г.Шевченке, СПб, 1861, с.14.

¹¹ А.В.Романович-Славатинский, Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева, СПб, 1876, с.210.

¹² О.И.Левицкий, 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов, 1893, сс.53–54.

Комісія поповнюється людьми, які працюють в галузі археології і пам'яток старовини. Так, у вересні 1844 року на почесного члена Комісії обирається академік Солнцев, фахівець по древній архітектурі, а в березні 1845 року в дійсні члени Комісії запрошується проф. А.І.Ставровський, який відав тоді музеєм древностей при Київському університеті, знав найвидатніші пам'ятки в Києві та його околицях, мав певний досвід у речовому матеріалі і деяку практику археологічних розкопок.

В травні 1845 р. Бібіков одержав дозвіл царя на закриття «Временного комитета для изысканий древностей в Киеве» і на передачу його функцій і коштів Археографічній комісії¹³.

Комісія негайно приступила до виконання своїх нових обов'язків. 5 червня 1845 року проф. Ставровський склав широку програму археологічних досліджень на найближчий період. В одному Києві і його околицях було перелічено понад 30 пунктів, вартих уваги з археологічного погляду¹⁴. Комісія, на своєму засіданні від 13 червня 1845 року, розглянула подану Ставровським програму і ухвалила в першу чергу провести такі роботи: 1) продовжити розкопки фундаментів церкви Ірини в Києві і двох могил у Вишгороді, що розпочав ще Комітет; 2) відрядити одного з членів Комісії для дослідження археологічних пам'яток навколо Києва, а особливо у Василькові і його околицях; 3) відрядити в м. Овруч академіка Солнцева і проф. Ставровського для дослідження руїн церкви св. Василя, зробити детальні плани і малюнки з неї; 4) просити генерал-губернатора дати розпорядження місцевому начальству зібрати відомості про існуючі в Київській, Подільській і Волинській губерніях могили, залишки давніх пам'яток та переказів і доставити ці відомості в Комісію¹⁵. Бібіков розсилав губернаторам і предводителям дворянства циркуляри з додатком інструкції про збирання потрібних Комісії матеріалів.

В інструкції вказувалось: «1. При описании древних зданий расспрашивать сведущих людей о времени постройки и замечательных происшествиях, имевших влияние на существование этих зданий; 2. Не ограничиваться одним изображением зданий церквей и монастырей, но описывать и древности, внутри их находящиеся: образа, церковную утварь и проч.; 3. Особенное внимание обратить на курганы, причем описывать их наружную форму, величину, материал, из которого они составлены, и предания, имеющие связь с их существованием»¹⁶.

Циркуляри Бібікова залишилися бюрократичним жестом і майже жодних наслідків не дали. З Волинської губернії, наприклад, повідомляли, що «по ненахождению в уездах к сей работе способных людей, поручения этого они совершить не в состоянии». Бібіков дуже обурился на таку відповідь і на рапорті волинського губернатора написав: «Отвечать, что быть не может при усердии, чтобы нельзя было исполнить того, что требует начальство, и чтобы во всей губернии не нашлось ни одного человека, кто бы умел рисовать; почему просить

¹³ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.201.

¹⁴ Там же, арк.211–223.

¹⁵ О.Левицкий, цит. праця, сс.55–56.

¹⁶ О.Левицкий, Археологические экскурсии Т.Г.Шевченко в 1845–1846 гг., Киевская старина, 1894, II, с.232.

вновь составить рисунки и описания и за этим наблюдать»¹⁷. Але і повторні циркуляри не допомогли, і виконання програми Комісії в галузі археології посувалось дуже повільно. Одержано було лише кілька малюнків з Волині, зроблених підпоручиком інженерної частини, та з Уманського повіту, виконаних самим повітовим предводителем дворянства.

Тоді вирішено було покласти «археологічні» обов'язки на чиновників генерал-губернаторської канцелярії, які б постійно роз'їжджали і описували архіви і звозили давні акти й рукописи.

З того часу, десь із середини 1845 р., на чиновників Археографічної комісії покладаються обов'язки описувати і замальовувати старовинні речові пам'ятки. Але не всі вони вміли малювати. Виникла потреба в досвідчених художниках. Ця потреба особливо загострилась, коли Комісія почала готувати опублікування здобутих археологічними розкопками 1845 р. матеріалів у спеціальному виданні «Древности».

Згідно з ухвалою Археографічної комісії, проф. А.Ставровський 21 червня 1845 р. виїхав з чиновником Сабатовським в Овруч, для археологічних досліджень. По дорозі він зупинився у Василькові, залишив тут Сабатовського, а сам поїхав до Фастова, де чиновник Яніковський розкопував якісь льохи. «Около 40 или 50 человек работали почти неделю без всякой пользы в настоящем и без всякой надежды на нее в будущем», – пише про розкопки у Фастові Ставровський у своєму рапорті від 23 червня 1845 р.¹⁸

«Видя одни опасности и бесполезную трату времени в таких поисках, а равно маловажность завалившихся ям, я советовал прекратить разрытие и дал усердию рабочих и начальников другое направление, именно: близь Хвастовца есть два кургана, упоминаемые в дарственной грамоте Андрея Боголюбского Печерской Лавре¹⁹, Перепетовка и Перелетов, о которых я уже доносил Комиссии и которые по поверью народному и по объему самые замечательные. Они доселе сохранили это имя, и я предложил разрыть их, испросив наперед согласие Вашего превосходительства... Разрытие сих курганов должно вознаградить наши хлопоты в Фастове»²⁰.

Ставровський, маючи завдання їхати в Овруч, доручив розкопки Перепетихи чиновникові Яніковському і Васильківському справникові, який 28 червня 1845 року в рапорті на ім'я голови Археографічної комісії доносить, що «работы по разрытию кургана Перепетиха продолжаются»²¹. Розкопки стали давати наслідки. Почали показуватись величезні камені, струхлявіле дерево. Тоді Комісія відрядила на Перепетиху проф. Іванішева. Іванішев виїхав, мабуть, лише в липні. Важко встановити, скільки часу продовжувались розкопки знаменитої Перепетихи в 1845 році, з якими зв'язане і ім'я Шевченка.

¹⁷ О.Левицкий, Археологические экскурсии Т.Г.Шевченко, с.234.

¹⁸ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.239–240.

¹⁹ Ця грамота надрукована в додатках до «Описания Киево-Печерской лавры», митрополита Евгения, с.167. Грамота вважається підробленою. В ній описується межа земель, наданих Києво-Печерській лаврі біля Василькова. Серед предметів, які були межовими знаками, в грамоті згадуються чотири могили: Велика могила на Білокняжому полі, могила на Невеселовому полі, Перелетов і Перепетовка.

²⁰ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.239–240.

²¹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.242.

Курган виявився цікавим і, хоч розкопували його такі «археологи», як земський справник, він дав досить великі, як на той час, наслідки. Удалось розкопати, частково описати і замалювати могильник, установити обряд поховання і одержати багато речового матеріалу. Очевидно, тут велику роль відіграв самоучка-археолог проф. Н.Д.Іванішев, якого М.А.Максимович зве «генералом от археологии»²².

Влітку ж 1845 року Іванішев провів деякі розкопки в Києві: у дворі міщанина Савицького, чиновника Самохвалова, в саду чиновника Тецнера²³. Іванішев у 1845 році хотів приступити до обслідування і інших курганів, що згадуються в так званій грамоті Андрія Боголюбського, але цей намір він мусив відкласти до 1846 року, бо Комісія, під тиском Бібікова, заходилась біля публікації здобутих розкопками матеріалів. Ухвалено було розпочати видання «Древностей», в яких вмістити матеріали «объясняющие доисторическую жизнь народов, населявших Южную Россию». Ця установка Комісії була значним кроком вперед у розвитку археології, поскільки це була спроба вивчення історії суспільства в ті часи, які можна вивчати лише на пам'ятках матеріальної культури.

В першому випуску «Древностей» ухвалено опублікувати звіт про розкопки Перепетихи. Редагування цього видання і літературну частину його доручено було проф. Іванішеву. Для виготовлення малюнків до видання треба було запросити художників. Першим таким співробітником Комісії був учитель малювання «Дворянської школи» на Подолі А.Ф.Сенчилло-Стефановський, який 21 серпня 1845 року був прийнятий на роботу в Комісію²⁴.

Вище ми вже сказали, що Комісія, перейнявши функції ліквідованого «Комитета для изыскания древностей в Киеве», не тільки продовжила розшуки і розкопки, які почав Комітет, але зайнялася ще й систематичним збиранням відомостей про пам'ятки старовини. При збиранні цих відомостей потрібно було вміти записувати оповідання і перекази, зв'язані з даною пам'яткою, а також змальовувати і зарисовувати пам'ятки. Потрібні були люди, які могли все це робити.

Дуже підходящою з цього погляду людиною для Комісії був Т.Г.Шевченко, який восени 1845 року, після своїх літніх подорожей по Україні, прибув у Київ. В Києві Т.Г.Шевченко безпосередньо зблизився і подружив з Сенчилло-Стефановським, який ще в 1844 р. розповсюджував у Києві «Живописную Украйну» Шевченка²⁵. Очевидно, Сенчилло-Стефановський і рекомендував Шевченка Археографічній комісії, хоч імовірна участь у цій справі і Куліша, який уже був співробітником Комісії. Мабуть, на пропозицію Комісії Шевченко подав офіційне прохання про зарахування його на службу в Археографічній комісії. 10 грудня 1845 року Комісія журнальною постановою зарахувала Шевченка своїм співробітником. В постанові читаємо: «Временная комиссия,

²² Лист Максимовича до Іванішева, опублікований у цитованій вище праці А.В.Романовича-Славатинського, сс.310–311.

²³ А.В.Романович-Славатинский, цит. праця, с.260.

²⁴ Київ. центр. арх. давніх актів, спр. №82; посвідчення, видане Комісією Сенчилло-Стефановському.

²⁵ Лист П.Куліша до Шевченка від 31.XII.1844 р., Листування, с.233.

рассуждая о средствах к успешнейшему ходу занятий – находя необходимым сделать из этого некоторые изменения в своем составе», ухвалила «просить генерал-губернатора о приглашении свободного художника Академии Тараса Шевченко в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников с назначением ему жалованья по 150 руб. в год»²⁶. З 10 грудня 1845 року Шевченко почав одержувати щомісячну плату по 12 крб. 50 коп. сріблом. У прибутково-видатковій книзі Комісії за 1845 р. перша видача плати Шевченкові зафіксована 31 грудня 1845 р. у такій формі: «Уплачено художнику Академии Тарасу Шевченко по журналу Временной комиссии, состоявшемуся декабря 10 текущего года, утвержденному Киевским военным, Подольским и Волынским генерал-губернатором, в звании сотрудника Комиссии, с 10 по 31 декабря восемь рублей восемьдесят пять с половиной копеек серебром». Під цим записом власноручна розписка Шевченка: «Оные деньги восемь рублей восемьдесят пять с половиною копеек серебром получил Шевченко»²⁷. Протягом 1846 року за журнальними постановами Комісії Шевченко щомісяця одержував плату, про що свідчать його власноручні розписки в прибутково-видатковій книзі за 1846 рік²⁸. За січень – лютий Шевченко і Сенчилло-Стефановський одержали плату аж 28 лютого. Тут же розписка Шевченка: «Оные деньги двадцать пять рублей серебром получил художник Т.Шевченко»²⁹. 29 березня розписка: «Двенадцать рублей пятьдесят коп. получил художник Т.Шевченко»³⁰. 30 квітня, 31 травня, 28 червня, 30 липня і 28 серпня точно такі ж розписки, як за 29 березня. Трохи відмінними є розписки від 28 серпня і 30 вересня: «Получил двенадцать рублей и пятьдесят коп. серебром художник Т.Шевченко»³¹. 29 жовтня розписка цілком подібна на розписку від 29 березня. 11 грудня (за листопад) і 31 грудня розписки коротші: «Получил художник Т.Шевченко»³².

Хоч розписки Шевченка про одержання плати були щомісячні, це зовсім не свідчить про те, що Шевченко в ці числа був у Києві, тому що, як це побачимо далі, були періоди, коли Шевченко місяцями не бував у Києві (в цьому ж 1846 році). Очевидно, плата виписувалась щомісяця, акуратно заносилась у видаткову книгу, а розписувався Шевченко тоді, коли приїздив у Київ. Відомості про видачу плати і розписки Шевченка з 10 грудня 1845 року і протягом 1846 року свідчать про те, що Шевченко в цей період увесь час працював за завданнями Комісії.

Але археологічна діяльність Т.Г.Шевченка почалася ще до зарахування його співробітником Комісії. Він почав свою роботу, так би мовити, «позаштатним» співробітником.

Подавши, десь наприкінці серпня, прохання до Археографічної комісії про зарахування його на посаду художника-співробітника³³ і не чекаючи офі-

²⁶ Журнал Комісії за 1843–1848 рр., арк.205.

²⁷ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №4, арк.37.

²⁸ Там же, спр. №4.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №4.

³² Там же.

³³ Конисский, цит. праця, с.197.

ціального зарахування, Шевченко виїхав на Полтавщину. Спочатку він поїхав у Переяслав, пробув там декілька днів у лікаря Козачковського, намалював церкву Петра і Павла, а в вересні поїхав у рідну Кирилівку до родичів³⁴.

26 вересня 1845 р. на храмове свято Шевченко був якраз у Кирилівці, а звідси, як свідчить у своїх спогадах Варфоломей Григорович Шевченко, він поїхав прямо в Київ³⁵. Можливо, що на цей раз він і не повертався до Києва, бо в жовтні ми бачимо його на Полтавщині – в Миргороді, де він написав містерію «Великий льох» (2.X.1845), в с. Марийському у Лук'яновича, де він пише поему «Іван Гус» (10.X.1845), «Стоїть в селі Суботові» та інші твори.

23 жовтня в листі до Аркадія Родзянка в с. Веселий Поток Шевченко пише, що він перебуває у Миргороді і що, їдучи з Хорола, він застудився³⁶.

В першій половині листопада Шевченко відвідав Прилуки, де змалював кілька видів з Густинського монастиря. Цю свою подорож Шевченко описав у повісті «Музикант».

«Я, изволите видеть, по поручению Киевской Археографической комиссии, посетил эти полуразвалины и, разумеется, с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетьмана Самойловича в 1674 году, о чем свидетельствует портрет его, написанный на стене внутри главной церкви.

Узнавши все это, и нарисовавши, как умел, главные или святые ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, да еще трапезу и церковь, где погребен вечныя памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг, сделавши, говорю, все это, как умел, я на другой день хотел было оставить город П. и отправиться в Л. посмотреть на монастырь, воздвигнутый набожною матерью Еремии Вишневецкого-Корибута»³⁷.

Мабуть, аж у кінці листопада 1845 р. Шевченко повернувся в Київ, бо 28 листопада 1845 р. Бібіков відряджає його на Полтавщину. В справах Комісії є розписка, написана рукою якогось писаря, з автографічним підписом Шевченка:

«Подорожную и примерно на прогоны сто пятьдесят рублей серебром, при расходной, тетради получил, 28 ноября 1845 года. Свободный художник Т.Шевченко»³⁸. Шевченко, очевидно, одержав відповідну інструкцію для керівництва, але вона в справах Комісії не збереглась. Не збереглись і циркуляри до урядових осіб про сприяння Шевченкові у виконанні його завдання, як це ми бачимо в пізніших його відрядженнях на Волинь і Поділля. Можливо, це тому, що Полтавщина не була підвідомча Бібікову, і він формально, без дозволу на те вищого начальства, не мав права посилати своїх співробітників на Полтавщину і Чернігівщину. Бажаючи поширити діяльність Комісії на Полтавщину і Чернігівщину, Бібіков звернувся до міністра внутрішніх справ

³⁴ Там же, с.197–198.

³⁵ А.Пискунов, Шевченко, его жизнь и сочинения, К., 1878, сс.113–114.

³⁶ Листування, с.24.

³⁷ Музикант, Киевская старина, 1887, X, сс.627–628.

³⁸ Київ. обл. іст. арх., Киевская врем. комис. для разбора древних актов, 1845 г. «Переписка о расходах по Комиссии, финансовые отчеты отдельных ее членов и другие денежные документы», арх.8.

за дозволом на це. 9 березня 1846 р. Бібіков офіційно повідомляє Комісію, що міністр дозволив їй «занятися разрытием некоторых мест и курганов в Черниговской и Полтавской губерниях»³⁹, а вже 16 березня 1846 р. він посилає чиновника своєї канцелярії Тарасевича на Полтавщину і Чернігівщину з такою інструкцією:

«По известности Вам Черниговской и Полтавской губерний, предписываю отправиться в эти губернии и там разведать, в каких именно местах и какие находятся курганы, древние развалины или местности и урочища, замечательные по известным историческим событиям; собрать сведения о народных преданиях, рассказах и легендах, относящихся к разным местностям; постараться достать от местных лиц и доставить в Комиссию для списания и напечатания некоторые письменные памятники, относящиеся к времени древнего быта Малороссии, козацких войн, переписки замечательных лиц и пр. Все подлинные документы будут возвращаемы в совершенной целости вам же для вручения по принадлежности. И наконец, если представится случай, приобрести на счет Комиссии древние акты, древние вещи и старопечатные книги»⁴⁰.

Мабуть, подібну інструкцію одержав і Шевченко 28 листопада 1845 р. Правда, йому, як художникові, дано було завдання ще й змальовувати пам'ятки старовини. Невідомо, з яких причин Шевченко дуже довго не звітувався за це відрядження. Лише 3 вересня 1846 р. правитель канцелярії Бібікова офіційно просить Шевченка «поспешить доставить отчет, нужный для обревизования»⁴¹.

20 вересня 1846 р. Шевченко подає звіт у формі рапорта на ім'я Бібікова. Наводимо цей рапорт, поскільки він становить певний інтерес:

«Из числа выданных мне 28 ноября 1845 года из канцелярии Вашего высокопревосходительства ста пятидесяти рублей серебром, для некоторых розысканий в Полтавской губернии, издержано мною: на прогоны тридцать один рубль, тридцать шесть копеек, и кормовых шестьдесят четыре рубля восемьдесят копеек серебром – оставшиеся за сим пятьдесят три рубля восемьдесят четыре копеек серебром и расходную тетрадь вашему превосходительству при сем имею честь представить. Свободный художник Т.Шевченко. 20 сентября 1846 года, Киев»⁴².

По цьому ж звіту є розпорядження Бібікова від 26 вересня 1846 р. «Казначей и экзекутору Соханскому», в якому читаємо: «Из числа доставленных Вами в секретную часть моей канцелярии по предписанию моему от 1 декабря 1845 года №10138 сто пятьдесят рублей, издержано командированным мною по особенному поручению свободным художником Шевченко на прогоны и кормовые 96 руб. 16 к. сер. оставшиеся 53 руб. 84 коп. сер. вместе с расходной тетрадью препровождаемых, предписываю записать деньги эти в приход по сумме из моей воли отпущенных, расходную же тетрадь хранить при документах»⁴³.

³⁹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.380.

⁴⁰ О.Левицкий, Археологические экскурсии Т.Г.Шевченко, Киевская старина, 1894, II, сс.235–236.

⁴¹ Київ. обл. іст. арх., спр. Археограф. коміс., арк.9.

⁴² Там же, арк.19.

⁴³ Там же, арк.22.

Підкреслені мною в цьому документі місця свідчать: 1) що Шевченко одержав гроші з спеціального фонду Бібікова і був відряджений «по особеному порученню»; 2) що Шевченко одержав гроші саме 1-го грудня 1845 р. (хоч розписка була дана 28 листопада 1845 р.), бо цього числа гроші доставив казначей у секретну частину. Отже, він всупереч твердженню багатьох біографів⁴⁴, приїздив у Київ і сам одержав відрядження та гроші⁴⁵.

Важко точно встановити, які місця відвідав Шевченко в грудневу поїздки 1845 р. Мабуть, далеко він не їздив. До цього відрядження стосуються зарисовки деяких переяславських церков (Михайлівської, Вознесенської), кам'яного хреста на Альті, а також докладний запис про різні старовинні речі. З опису старовини в Переяславі починаються надзвичайно цікаві і цінні історично-археологічні записи, які, на щастя, збереглися в його паперах, відібраних при арешті⁴⁶, і які були неохайно опубліковані в одному з видань 1925 р. Старовина Переяслава дуже детально описана (з 10 аркушів рукопису Переяслав зайняв 4 ½ аркуша). Правда, крім Переяслава, подані його околиці.

Записи ці дуже цікаві. Вони наповнені великим історичним і археологічним матеріалом і становлять чудовий коментарій для багатьох повістей Шевченка («Наймичка», «Близнець», «Музыкант»). Для характеристики і порівняння наведемо деякі місця:

«Переяслав. В цитадели древней крепости или в вышнем городе церковъ Успения пресвятыя богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность Московскому царю. Сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней. Деревянная о девяти византийских куполах, с крещатыми окнами на фронтонах, а при Феодосии пресвященном Переяславском в 1825 году возобновлена, внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать»⁴⁷.

Далі йде опис різних речей церковних, які становлять художню цінність і являються предметами старовини. Наведемо зразок такого запису, щоб показати, як Шевченко робив описи окремих археологічних речей:

«Крест серебряный вызолоченный вышиною в аршин, приделанный к бунчуковой булаве. С надписью на нижнем конце:

«Сей честный крест бывший славутный и много грешный раб божий создал Артемий Огрызко вѣит Переяславскій и отдал до церкви божой, пресвятыя богородицы в город Переяслав для процесси, року отнародзения сына божого 1618 (? – *II*).»⁴⁸.

«Бывший монастырь, ныне Соборная церковъ во имя вознесения Господня, построенная 1701 года гетманом Мазепою. Великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями, в ризнице хранится

⁴⁴ Конисский (цит. праця, сс.203–205), а за ним і інші твердять, то Шевченко протягом 2-х місяців хворів і перебував у цей час (друга половина листопада 1845 р.) в Переяславі у Козачковського (див. також спогади Козачковського в газеті «Киевский телеграф», 1875, №25, 26.ІІ).

⁴⁵ На цих документах я зупиняюсь і широко їх розбираю з метою з'ясувати деякі біографічні моменти під час перебування Шевченка на Україні в 1845–1847 рр., зв'язані з його службою в Археографічній комісії.

⁴⁶ Рукописний відділ Інст. літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, папка №106, інв. №1455.

⁴⁷ Рукописн. від., папка №106, арк.1 і на звороті.

⁴⁸ Рукописн. від., папка №106, арк.2 на звороті.

удивительное по работе Евангелие, приношение гетмана Мазепы, московской печати 1698 года с надписью на оправе славянскими буквами»⁴⁹.

«На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церков (отсутствие всякого понятия о изящном и снаружи, и внутри). В ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест с высеченной надписью» (далі подається зміст напису⁵⁰).

Ці археологічні записи чудово відтворені Шевченком у його повісті «Близнець».

«На правом берегу, хотя и скудной, но знаменитой реки Альты расположен хутор старого сотника Сокиры, верстах в четырех от города П.(ереяслава), словом против того самого места, где бешеный честолюбец, окаянный Святополк зарезал родного праведного своего брата Бориса. На этом же месте, по сказанию Конисского, совершилась кровавая или Тарасова ночь в 1630 году...

На левом берегу Альты выглядывает из-за зеленых верб небольшая беленькая церковь, воздвигнутая иждивением христоролюбивых граждан города П. над тем самым каменным столбом, который знаменовал место убийства невинного Бориса. За оградой церкви, до самого города, расстилается равнина, засеянная житом и пшеницею и густо уставленная историческими могилами. И чем ближе к городу, тем могилы выше и гуще, так, что городского валу издали совсем не видно и весь город кажется на могилах построен. Сам же город П., как и вообще города, издали кажется в тумане, но над городом из тумана выходила белая осьмиугольная башня, увенчанная готическим зеленым куполом с золотою главою. Это соборный храм прекрасной, грациозной, полурококо, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепою в 1690 году; другая же темная деревянная башня с плоской осьмиугольной крышей полуотделяется от серенького фону. Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского. Далеко за городом синеют высокие днепровские горы»⁵¹.

Досить ґрунтовно описані чисто археологічні пам'ятки біля Переяслава: «Переяслав и его окрестности были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе. По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслава над самой дорогой три высокие кургана, называемые «Трибратни могиль». По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный»⁵².

Згадки про ці могили є в творах Шевченка.

«В тот же понедельник, поздно вечером, молодая женщина возвращалась

⁴⁹ Рукописн. від., папка №106, арк.3.

⁵⁰ Там же, арк.5.

⁵¹ Близнецы, Киевская старина, 1886, т.XVI, с.203.

⁵² Рукописн. від., папка №106, арк.4 на звороті.

в город П. по Киевской дороге и, не доходя до города версты четыре, как раз против «Трехбратных могил», свернула с дороги и скрылась в зеленом жите»⁵³.

Вечірне сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сяс, біліє,
Батька Богдана могила мріє.
Київським шляхом верби похилі
Т р е б р а т н і давні могили вкрили; ...
(«Сон – Гори мої, високії!»)

Так само детально описує Шевченко інші археологічні пам'ятки по дорозі від Переяслава до Березані та Яготина.

«Между местечками Березанью и Яготином в 15 верстах от Переяслава, огромное древнее земляное укрепление, план которого никак понять нельзя по различным направлениям валов. Предание говорит, что какая-то княжна Переяславская Домна, защищалась здесь от неприятелей (не известно от каких) и была ими побеждена, и укрепление разрушено, почему и названо Выбле, то есть выбылое, оставленное»⁵⁴.

Згадка про цю могилу є в творі «Близнецы»: «Бывало [пойдет в Березань, в тридцати верстах от П., по дороге пойдет на древнюю высокую могилу, называемую «Выбла»⁵⁵, а також в поезіях:

З Переяслава старого
З В и б л о і могили
Ще старішої... мов хмари
Що за Дніпром сіли.
(«Сон – Гори мої високії!»)

Після Переяслава і його околиць Шевченко описав велике земляне укріплення між Яготином і Пирятином, під назвою «Телепень», потім Лубни і Солоницю, «где взят в плен гетьман Наливайко», Луком'є, Хорол і Миргород.

От запис про Миргород: «Миргород. Между г. Миргородом и местечками Богачкой, Уставицей и Сорочинцами все возвышенности заняты разной величины укреплениями, я нащитал более сорока, исключая сторожевых курганов. Некоторые из них имеют названия, как-то Мордачевы, Д у б о в ы, Королевы, но когда, для чего они построены, народное предание молчит. Самое огромное из этих укреплений – это Королевы могилы, близ местечка Сорочинец»⁵⁶.

В повісті «Наймичка» цей археологічний опис досить широко використаний з коментаріями до окремих назв:

⁵³ Близнецы, Киевская старина, 1886, т.XVI, с.206.

⁵⁴ Рукописн. від., папка №106, арк.4 на зв.

⁵⁵ Киевская старина, 1886, т.XVI, с.210.

⁵⁶ Рукописн. від., арк.6 на звороті.

«Между городом Кременчугом и городом Ромнами лежит большая транспортная или чумацкая дорога, называемая Ромодановым шляхом... а по сторонам ея часто встречаются земляные укрепления разной величины и формы, поросшие «перієм». Нередко виднеются и курганы, совершенно круглые, сажень 50 в диаметре; есть и больше, и меньше, всегда с выходами двумя, тремя и четырьмя, смотря по величине кургана. Их простой народ называет просто м о г и л а м и; есть и такие насыпи (и это самые большие), которых и форму определить нельзя; это валы разной величины и в разных направлениях. Думать надо, что форма этих шанцев впоследствии испорчена корыстолюбивым и любопытным потомством. Не помню, кто именно пробовал добывать селитру из Орельских земляных укреплений, или так называемой линии, построенной Петром первым, между Днепром и Доном, на берегу реки Орели; но результаты оказались совсем неудовлетворительны. Может быть, что и описываемые мною курганы пробованы каким-нибудь любителем селитры – Ходаковским в некотором роде; не знаю, пускай про то ведает антикварий. Нужно еще прибавить, что все эти так называемые могилы имеют свои названия, как-то: Н я н ь к и, М о р д а ч е в ы, К о р о л е в ы и т.д.; последние, быть может окопы Карла XII, потому, что он в этих местах когда-то шлялся с своими синекафтанными шведами»⁵⁷.

Це місце в повісті значно розширює археологічні записи і саме, власне кажучи, є чудовим археологічним матеріалом.

В грудні ж місяці 1845 року Т.Г.Шевченко побував ще у с. Васильківці, В'юнищах та у Закревських, в яких був саме на різдвяні свята. З Полтавщини він повернувся, мабуть, просто до Києва, і брав участь у підготовці до видання «Древностей».

В цей час, в кінці 1845 і на початку 1846 року, Комісія форсованими темпами готувала перший випуск «Древностей», в яких публікувався звіт про розкопки Перепетихи в 1845 р. і речі, знайдені там, а також, як додаток, ішли знахідки, здобуті в підмосковному маєтку Бібікова – селі Успенському. Це – перше археологічне видання на Україні. Видрукуване воно розкішно: кожний аркуш оздоблений складним орнаментом у фарбах, в кінці додано одинадцять хромолітографованих таблиць, на яких намальовано: Перепетиха до розкопок, розріз розкопаного кургану та речі, знайдені при розкопках кургану. На цих же таблицях подані деякі речі, знайдені в с. Успенському і в Києві (очевидно, результат розкопок Іванішева в Києві в 1845 році – про це дивись вище, с.557⁵⁸). Текст опублікований двома мовами – російською і французькою⁵⁹.

Не зважаючи на технічні труднощі, як видно з листування Комісії⁶⁰, це розкішне видання з'явилося в 1846 році в кількості 600 екземплярів.

Бібіков був дуже зацікавлений у розкішному оформленні цього видання, а тому немає жодного сумніву, що і Шевченко був притягнутий до малювання

⁵⁷ Киевская старина, 1886, т.XVI, сс.579–580.

⁵⁸ Так у тексті. Напевно, мало бути – «с.563». Тут – с.95 (прим. ред. «УІЖ»).

⁵⁹ Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, К., 1846.

⁶⁰ Київ. центр. арх. давніх актів, №82, спр.361.

таблиць «Древностей». Але питання про те, які саме таблиці ним виконані, і досі не розв'язане. З цього приводу існує декілька суперечливих свідчень. Що Шевченко брав участь у виготовленні цих таблиць, всі, хто писав з цього приводу, згодні. О.Левицький говорить, що «у виготовленні цих малюнків брав участь і Т.Г.Шевченко, хоч ми не можемо з точністю вказати, які саме малюнки належать йому і які – другому співробітникові-малювальнику Сенчилло-Стефановському»⁶¹. В іншому місці О.Левицький пише: «Редакція цього видання була доручена проф. Іванішеву, а для виготовлення малюнків були запрошені в число співробітників Комісії учитель малювання Сенчилло-Стефановський і художник академії Т.Г.Шевченко»⁶².

Любитель старовини і нумізмат другої половини XIX – початку XX ст. К.В.Болсуновський на одному з екземплярів «Древностей», який зберігається в бібліотеці Інституту археології АН УРСР, зробив такий власноручний напис: «Справка. Текст настоящей книги принадлежит проф. Киевского университета Н.Д.Иванишеву, а рисунки исполнены: первые девять Тарасом Григорьевичем Шевченко, а последние два – Сенчилло-Стефановским. К.В.Болсуновский».

Довідка Болсуновського була б дуже цінною, коли б вона до деякої міри не спростовувалась іншими документами, які ми знайшли в справах Археографічної комісії (датованих 15 січня 1848 р.). Комісія видала Сенчилло-Стефановському посвідчення, з чернетки якого дізнаємось, що «...с 21 августа 1845 г. по 3 июня 1847 г. он состоял в должности живописца при Временной комиссии... Состоя в этой должности, он постоянно отличался прилежанием и во всех отношениях удовлетворительным исполнением работ, которые были поручаемы ему вышеозначенною Комиссиею. Доказательством же его искусства может служить сочинение под заглавием «Древности, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Киев, 1846 г.». В этом издании вся живописная часть принадлежит вышепоименованному Алексею Сенчилло-Стефановскому»⁶³.

Посвідчення це ніби відкидає всяку участь Т.Г.Шевченка у виготовленні таблиць «Древностей». Але інший документ вносить значний коректив у посвідчення, видане Сенчилло-Стефановському, і викликає сумнів щодо правдивості його. В справі №19⁶⁴ є розпорядження Комісії від 25 жовтня 1846 року за №52 про виплату видатків з приватних сум, в якому сказано: «4) художнику Академии Шлейферу, за нарисование первой и десятой таблиц, приложенных к изданным Комиссиею «Древностям» – 30 рублей».

Отже, дві таблиці були намальовані Шлейфером. Залишається 9, із яких могла бути частина Сенчилло-Стефановського, а частина – Шевченка. Очевидно, що Сенчилло-Стефановський більш працював над оздобленням тексту і над простішими малюнками, оскільки кваліфікація його була далеко нижчою, ніж у Шевченка і Шлейфера. Він був звичайний іконописець

⁶¹ Киевская старина, 1894, II, с.236.

⁶² О.Левицький, Археологические экскурсии..., с.57.

⁶³ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №91.

⁶⁴ Київ. центр. арх. давніх актів, Документи расхода частных сумм с 1845–1846 г., арх.5.

і вчитель малювання, а ці були художники, з дипломами Академії. Із спогадів Сенчилло-Стефановського дізнаємось, що у нього був малюнок Шевченка, масляними фарбами, на якому поданий розріз кургана Перепетихи. Цей малюнок пізніше попав до В.Б.Антоновича і невідомо де подівся⁶⁵. Малюнок Перепетихи в розрізі поданий на таблиці II «Древностей» і являє собою досить складну археологічну композицію.

Таким чином, кількість таблиць, намальованих Шевченком для «Древностей», поки що встановити важко. Видаючи посвідчення Сенчилло-Стефановському, Комісія приписала всі малюнки йому, бо про Шевченка в 1848 році згадувати не можна було.

На початку 1846 року Шевченко відправляється для археологічних досліджень на Чернігівщину. Відомості про цю подорож та заняття Шевченка ми маємо із спогадів А.Чужбинського, який пише, що одного разу, перед масляницею (лютий 1846 р.) Тарас Григорович заїхав до нього в с. Ісковці на Переяславщині і запросив його спільно подорожувати по Україні. Шевченко мав на меті змальовувати пам'ятки старовини по церквах, монастирях та ін. «На цей раз ми розраховували їхати в Чернігів на короткий час, а звідти в Київ»⁶⁶. Разом з Чужбинським вони відправилися спочатку в Лубни, там довго не задержались, і через Прилуки та Ніжин в останній день масляниці прибули в Чернігів. В Чернігові Шевченко з Чужбинським були далеко довше, ніж планували. Про це своє перебування в Чернігові Шевченко згадує в «Журналі» за 2 липня 1857 року. «Был у меня, во время оно в Малороссии некто Г.Афанасьев или Чужбинский. В 1846 г. судьба столкнула нас в Ц а р е г р а д е, не в Оттоманской столице, а в единственном трактире города Чернигова. Меня судьба забросила туда по делам службы, а его – по непреодолимой любви и рассеянности, или, как он выражался, по влечению сердца... Мы прожили с ним вместе великий пост»⁶⁷.

Це свідчення самого Тараса Григоровича є важливим документом про його відрядження на Чернігівщину. Жодних документів у справах Комісії або грошових розписок за цей час не збереглося. На нашу думку, ця подорож на Чернігівщину не була другим відрядженням Шевченка, як це говорить О.Левицький⁶⁸, на підставі спогадів Чужбинського, а була продовженням грудневої його подорожі на Полтавщину.

«Коли, 28 листопада 1845 року, Шевченко одержав відрядження на Полтавщину, то очевидно, в даній йому інструкції його зобов'язано було відвідати і Чернігівщину, тобто Лівобережну Україну, матеріалами з якої дуже цікавився Бібіков. Про це в документах Шевченка не говориться, але в подібному ж відрядженні чиновника Тарасевича від 16 березня 1846 року зазначена і Полтавщина, і Чернігівщина (дивись вище, сс.559–560⁶⁹).

Археологічні записи Шевченка, про які ми вже сказали вище, повністю стверджують висловлену нами думку, що подорож мусила обійняти

⁶⁵ Н.Белозерский, Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц, Киевская старина, X, сс.69–70.

⁶⁶ А.Чужбинский, Воспоминания о Т.Г.Шевченко, СПб, 1861, с.17.

⁶⁷ Т.Г.Шевченко, Журнал, ДВУ, 1927, с.32.

⁶⁸ Киевская старина, 1894, II, с.236.

⁶⁹ Так у тексті. Очевидно, мало бути – «с.566». Тут – с.98 (прим. ред. «УІЖ»).

Полтавщину і Чернігівщину. Записи починаються з детального опису історичної старовини Переяслава, далі – околиці Переяслава по Золотоноській дорозі, ще далі – місцевість між містечками Березанню і Яготином, далі – городище Телепень, між Яготином і Пирятином, потім – Лубни і Солониця, Хорол, Миргород і нарешті – Чернігів.

Всі пункти між Переяславом і Черніговом описані дуже скупо. Можна думати, що Шевченко під час своєї зимової подорожі всіх пунктів, зазначених у записах, не відвідав, а записав, як зведення, по своїх попередніх спостереженнях влітку, тоді як у Переяславі і Чернігові він пробув чимало часу і дуже ґрунтовно описав пам'ятки старовини згідно з вимогами Археографічної комісії⁷⁰.

В Чернігові і його околицьніх селах Шевченко пробув аж до кінця квітня, тобто майже 2 місяці. Крім виконання своїх службових обов'язків по Комісії, замальовування старовини і описування її, Шевченко намалював багато краєвидів, портретів, написав багато поезій.

Археологічні записи Шевченка про Чернігів дуже детальні і цікаві. Характер записів подібний до опису старовини Переяслава, але в багатьох моментах ці записи повніші; кількістю великих об'єктів, описаних тут, вони також значно ширші від переяславських:

«Борисоглебская церковь (по лет. Нестора) построена в 1123 году черниговским князем Давидом Святославичем, но сохранились ли стены древней церкви неизвестно. Во время владычества поляков церковь эта была обращена в кляштор доминиканов, по изгнании поляков, архиепископ Лазарь Баранов[ич] обновил и освятил церковь, и в 1693 г. погребен в ней. Феодосий Углицкий, почитаемый святым, тоже архие. Черни, погребен в 1695, в этой же церкви»⁷¹. Тут же є запис про Чорну могилу, про знайдених у Чернігові двох срібних ідолів, з яких зроблені царські врата в Борисоглібській церкві, і т. ін. Багато поданих фактів вимагають історичної критики на підставі нових історичних дослідів, але вони, безперечно, дуже цікаві.

В кінці квітня 1846 р., як це оповідає Чужбинський, спочатку Чужбинський, а за ним і Т.Г.Шевченко повернулися в Київ і оселилися в будинку біля Хрещатика, на вулиці Козине Болото (тепер – Хрещатицький пр., №8). Тут разом з Шевченком і Чужбинським оселився і товариш Шевченка – художник Сажин.

В Києві Шевченко, за спогадами Чужбинського, задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд старовинних церков, зокрема Лаври, та околиці Києва.

Очевидно, малювання старовини та видів Києва виходило не лише від бажання самого Шевченка. Адже він був на службі в Комісії, і його робота пов'язувалася з програмою Комісії.

Базуючись на успіхах археологічної діяльності в 1845 році, в березні 1846 року Комісія виробила широку програму роботи на 1846 рік. Ухвала Комісії з цього приводу в основному така: 1) Продовжити видання «Древностей», а для цього провести розкопки великої кількості курганів та інших залишків

⁷⁰ Рукописн. від., папка №106.

⁷¹ Там же.

поганської старовини, почавши з курганів, перелічених у грамоті Андрія Боголюбського і, коли дозволять кошти, перенести свої дослідження і на другий (лівий) бік Дніпра, щоб шляхом відкриття і порівняльного зображення різноплеменних доісторичних народів надати описуваним предметам можливої ясності. Для описування древностей, які відкриваються, збирати історичні відомості і народні перекази про кургани, описувати їх зовнішній вигляд, внутрішню будову і знайдені в них речі. 2) Разом з тим розпочати підготовку матеріалів для описання монументальних християнських пам'яток Південної Росії і перш за все підготувати до видання опис руїн древніх церков: св. Василя в Овручі і Десятинної в Києві. Заплановано було також видання видів Києва та інших міст на Україні⁷².

Виходячи з цих планів, Комісія, мабуть, і доручила Т.Г.Шевченкові змалювати пам'ятки старовини в Києві і «замечательные виды».

До цієї роботи Шевченко залучив ще й свого товариша по Академії художника Сажина, який обробляв деталі в малюнках. Обидва художники щодня працювали з самого ранку. Змальовували Лавру, руїни Золотих воріт і т. ін.⁷³ Так виконував свої службові обов'язки Шевченко протягом травня і червня 1846 року.

Влітку 1846 року проф. М.Д.Іванішев продовжив розкопку курганів, які зазначені були в так званій грамоті Андрія Боголюбського. З цих курганів у 1845 році були розкопані лише Перепетиха; залишалися ще група курганів під назвою Перепет, кургани на Білокняжому і Невеселовому полі – всі недалеко від Василькова. Для розкопування цих курганів і виїхав Іванішев із співробітником Комісії Прушинським, який вів щоденник розкопок і розраховувався з робітниками. Виїхали також чиновники губернаторської канцелярії Сабатовський та Яніковський і художники А.Ф.Сенчилло-Стефановський, і Т.Г.Шевченко, який записував народні перекази про ці кургани і робив малюнки.

Завдання цієї експедиції були великі. Курганів і насипів було багато, а тому розкопки велися з перервами літо і осінь 1846 року і продовжувалися ще і в 1847 році.

З легкої руки О.Левицького початок розкопок Перепета у 1846 вважається половиною червня. «...З половини червня Іванішев, з доручення Комісії, приступив до розкопок могили Перепета»⁷⁴. Це він повторює і в другій своїй роботі⁷⁵. За ним пішли й сучасні дослідники. Так, Є.Середа в своїй роботі «Основні хронологічні дати з життя і творчості Т.Г.Шевченка»⁷⁶ теж зазначає, що в червні і до серпня Шевченко з Іванішевим розкопували могилу біля Василькова.

Насправді ж розкопки в червні не почалися, і О.Левицький зробив помилку, бо він не уважно розглянув документи Археографічної комісії.

В справах Комісії про початок розкопок на Перепеті збереглось кілька документів. Перший – це циркуляр Бібікова, від 15 червня 1846 року за №4274,

⁷² О.Левицкий, цит. праця, сс.58–59.

⁷³ А.Чужбинский, цит. праця, сс.25–32.

⁷⁴ Киевская старина, 1894, II, с.238.

⁷⁵ О.Левицкий, цит. праця, с.61.

⁷⁶ Літературна критика, №2, 1938, с.49.

на ім'я управителя Київською палатою державного майна, в якому повідомляється, що проф. Іванішеву доручено розкопувати курган Перепет у 3-х верстах від «казенного селения Хвастовец». «Работа начинается в наступающую среду 19 июня». Тут же Бібіков наказує відвести квартиру в найближчому селі і допомогти найняти від 50 до 100 чоловік селян по 15 коп. сріблом плати на день⁷⁷. Цього ж 15 червня 1846 року Бібіков звертається до васильківського земського справника «оказать содействие Иванишеву в раскопках Перепета и прикомандировать ему для постоянной помощи одного из помощников становых приставов»⁷⁸.

Точно такого ж змісту з таким само текстом маємо два циркуляри, які написав Бібіков 2 липня 1846 року до цих самих осіб: до управителя Київської палати державного майна за №4861 і до васильківського земського справника за №4862⁷⁹. Тут же підшита подорожна №231 від 5 липня 1846 року «От города Киева до разных мест Киевского и Васильковского уезда проф. Университета св. Владимира надворному советнику Иванишеву»⁸⁰.

Таким чином, Іванішев виїхав не раніше 5 липня 1846 року. Прушинський з іншими чиновниками і Т.Г.Шевченко виїхали десь коло 1 липня і вже 2 липня почали розкопки.

В справах Комісії зберігся дуже важливий документ, який установлює точно дні, в які велись розкопки. Це – складений Прушинським «подробный счет» – фінансовий звіт на одержані гроші для ведення розкопок. Перший запис у цьому звіті зроблений 1 липня – «За 2 ½ ведер водки для рабочих – 2 р. 75 к. сер.» – більше нічого за цей день не записано. Далі йде запис видатків за 3, 4, 5, 6, 7 («8 и 9 работы не производились и издержек не было»), 10, 11, 12, 13 і 14 липня 1846 року⁸¹.

14 липня, певно, Іванішев з Прушинським та іншими чиновниками: повертався до Києва, бо запис за цей день не містить інших видатків, а лише прогони та «на водку ямщикам» до Василькова, з Василькова до Віти, з Віти до Києва⁸². Невідомо, з яких причин розкопки були перервані, тому що навіть усі гроші не були витрачені: одержано 343 крб. сріблом, а витрачено 212 крб. 75 коп.⁸³

Тарас Григорович під час цих розкопок увесь час збирав народні перекази і робив малюнки. Щоденник Прушинського зберігся в справах Комісії, а зошита з записом переказів та 9 малюнків, зроблених Шевченком, нема; вони невідомо де ділись.

14 липня Шевченко до Києва не повернувся; він залишився ще у Хвастівці, про що свідчать його записи в альбомі. Після від'їзду Іванішева до Києва Шевченко ще записував пісні та інший фольклорний матеріал, робив зарисовки тощо.

⁷⁷ Київ. центр. арх. давніх актів, спр. №101.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Київ. обл. іст. архів, спр. Археограф. коміс., арк.55–57.

⁸² Там же.

⁸³ Там же.

В альбомі є пісні, записані від якогось Грицька Демиденка, пісня про Палія – від Мартина Липського, потім знову пісня, помічена рукою Шевченка: «От Мартына того же 1846, июля 15 у Хвастовци»⁸⁴. Під іншою піснею підписано так само рукою Шевченка: «Оксана Зарівна. На Переп'яті, 1846, июля 22»⁸⁵.

В цьому ж альбомі є власноручні, очевидно фольклорні, записи жартовливих частушок, що виконувались, мабуть, копаками з приводу розкопок на Переп'яті⁸⁶.

Отже, можна вважати встановленим, що лише в липні Шевченко був у Хвастівці на розкопках Перепета. Документально ніде не зафіксовано, що робив Шевченко в серпні і в першій половині вересня, бо розкопки Перепета продовжувалися ще з 11 вересня по 12 жовтня 1846 року самим Прушинським; Іванішев, мабуть, зайнятий був лекціями в університеті (рапорт Прушинського Бібікову від 16.X.1846 р. та інша переписка з цього приводу⁸⁷). Можливо, що в серпні Шевченко був з Іванішевим, який розкопував на Білокняжому полі Малу і Остру могили, потім Трибратню могилу, Єленовку і інші⁸⁸. Жодних документів про це знайти не удалось, але ці місця добре знав Шевченко, бо згадує їх у своїх творах:

«Вся эта долина испещрена разноцветными нивами и установлена темными могилами, формою и величиною похожими на те могилы, что между Киевом и Васильковым на Белокняжем поле»⁸⁹.

Про те, що влітку 1846 р. Шевченко був на розкопках і повернувся аж у вересні, згадується в спогадах Костомарова. Костомаров розповідає, що він бачився з Шевченком у день обрання свого професором Київського університету на початку червня 1846 р. (фактично це було 4 червня). «Через добу після цього я виїхав з Києва в Одесу на морські купання, а Тарас Григорович відправився з професором Іванішевим розкопувати якийсь курган. Повернувшись з Одеси, у вересні, я перемінив квартиру, перейшовши в Старий город. Вернувся з своєї поїздки і Шевченко, і зайшов до мене на новосілля з подарунком: то був старий, але який цілком зберігся, череп з розкопаного кургану; я поставив його у себе на полиці книжної шафи»⁹⁰.

Про знайомство з Костомаровим Шевченко в своїх свідченнях на допиті в «III отделении» записав так: «С Костомаровым я познакомился в прошедшем году в Киеве, весною; на лето он уезжал в Одессу лечиться; в августе месяце он возвратился в Киев и я с ним не виделся до декабря месяца, потому что я ездил по поручению Комиссии для срисовывания Почаевской Лавры»⁹¹. Це розходження в хронологічних даних у свідченнях Шевченка і Костомарова пояснюється, очевидно, небажанням Шевченка дати точні і вичерпуючі відповіді царським жандармам.

⁸⁴ Рукописн. від. Инст. літератури АН УРСР, інв. №1453, арк.39.

⁸⁵ Там же, арк.52.

⁸⁶ Там же, арк.4 і на звороті.

⁸⁷ Київ. центр. арх. давніх актів, №82, арк.531 та ін.

⁸⁸ О.Левицкий, цит. праця, с.62.

⁸⁹ Наймычка, Киевская старина, 1886, VIII, с.583.

⁹⁰ Русская старина, 1880, III, сс.598–599.

⁹¹ Рукописн. від., інв. №1614.

Хоча свідчення Костомарова, написані більше як через 30 років, очевидно, хибують на хронологічну точність, але факт участі Шевченка в розкопках влітку 1846 року вони стверджують досить яскраво. Цілком правдоподібно, що Шевченко повернувся з розкопок десь у першій половині вересня і відвідав Костомарова з чисто археологічним подарунком.

Протягом 1846 року, у виконання березневої ухвали Комісії, Бібіков розсилає декількох чиновників своєї канцелярії та співробітників Комісії в різні місцевості України для археологічних і археографічних розшуків.

Після повернення з розкопок таке відрядження одержав і Шевченко. 21 вересня 1846 року він одержує від Бібікова розпорядження-інструкцію такого змісту:

«Сотруднику Временной комиссии для разбора древних актов Шевченко.

Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения:

1-е. О народных преданиях, местных повестях и сказаниях, и песнях, и всему, что вы узнаете составить описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть.

2-е. О замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие насчет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз насчет их формы и величины, и описать каждый по собранным сведениям.

3-е. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания, и составить им описания, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где вы имели возможность достать какие-либо древности письменные, грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или узнать, где они находятся и о том донести.

4-е. Кроме сего, отправьтесь в Почаевскую лавру, и там снимите: а) общий наружный вид лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестности с террасы.

Все собранные вами сведения, описания и рисунки по возвращении вашем в Киев представить ко мне.

Подорожную и примерно на прогоны и кормовых 150 руб. сереб. при расходной тетради вы получите из моей канцелярии»⁹²

Крім цієї інструкції, Шевченко одержав відкритий лист, в якому Бібіков наказує «градским и земским полициям Киевской, Подольской и Волынской губерний оказывать г. Шевченке при исполнении его поручения самое деятельное законное содействие»⁹³.

Шевченкові вручено було також пакети до цивільних губернаторів і архієпископів Подільської і Волинської губерній з проханням сприяти Шевченкові у виконанні покладеного на нього доручення⁹⁴.

В справах Комісії збереглась розписка Шевченка з власноручним підписом такого змісту: «Предписание за №7247, открытое предписание за №7252,

⁹² Киевская старина, 1894, II, 239–240, а також Київ. обл. іст. арх., спр. Археограф. коміс., арк.20.

⁹³ Киевская старина, 1894, с.240; Київ. обл. іст. арх., арк.46.

⁹⁴ Київ. обл. іст. арх., арк.21 і 46.

подорожню, сто пятьдесят рублей серебром с расходной тетрадью и 4 пакета за №7249, 7251, 7250 и 7248 сентября 21 дня 1846 года получил свободный художник Т.Шевченко»⁹⁵.

Поскільки зданий Шевченком звіт з малюнками і записами народних пісень та переказів у справах Комісії не зберігся, точно встановити, скільки часу був Шевченко у відрядженні і які місця він відвідав, дуже важко. Але деякі дані про це ми маємо.

Одержавши відрядження, Шевченко спочатку відправився на Поділля. На початку жовтня він був уже в Кам'янці-Подільському. 2 жовтня він уже вручив архієпископу Арсенію адресований йому пакет, бо цього числа архієпископ повідомив Бібікова про те, що духовництву Подільської єпархії послано «окружное предписание» «О надлежащем содействии по собиранию художником г. Шевченком разных сведений о народных преданиях, древностях и о прочем»⁹⁶. Подібне ж повідомлення, помічене 7 жовтня, було одержане від подільського цивільного губернатора⁹⁷.

Крім цих офіціальних документів, маємо і власноручні помітки Шевченка про час перебування його в Кам'янці-Подільському. В альбомі Шевченка є пісні, помічені місцем і часом їх записання. На аркушах 10–11 записана чорнилом, чужою рукою пісня:

Ой Кармелюче, по світу ходиш
Не одну дівчину ти з світу зводиш...

Внизу під цим записом приписка рукою Шевченка: «Од Петра Чуйкевича. Кам'янець, 1846 літа 3 октябрю». На аркуші 8 теж записана пісня «Пливе шука з Кременчука», яка підписана: «Каменец-Подольский. 3 окт. 1846 г. П.Чуйкевич»⁹⁸.

Ці дані свідчать, що Шевченко в першій половині жовтня 1846 року був на Поділлі, але що саме там зробив, відомостей про це не маємо.

З Поділля Шевченко поїхав у Почаїв. Там він вписує до свого альбома пісні, під одною з яких є помітка, рукою Шевченка: «У Почаєви, 1846, ок. 20»⁹⁹.

В Почаєві Шевченко виконав ту частину інструкції, що стосувалась змалювання видів Почаївської лаври. Про це свідчать опубліковані малюнки: 1) Почаївська лавра з півдня; 2) Те ж з заходу; 3) Почаївська лаврська церква всередині¹⁰⁰.

По дорозі з Почаєва Шевченко змалював ще церкву в селі Вербки, де був похований князь А.М.Курбський, а також змалював церкву в селі Секуні. Ці церкви зацікавили, мабуть, Шевченка своєю скромною архітектурою¹⁰¹.

Як свідчить про це Н.Шугуров, всі малюнки були здані Шевченком до Археографічної комісії. Бібіков спочатку дозволив їх опублікувати, але з

⁹⁵ Там же, арк.28.

⁹⁶ О.Левицкий, Киевская старина, 1894, II, 241.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Рукописн. від. Інст. літератури АН УРСР, інв. №1453.

⁹⁹ Там же, арк.30 на звороті.

¹⁰⁰ О.Новицкий, Шевченко як маляр, Львів – Москва, 1914; малюнки в додатках на сс.39–41.

¹⁰¹ Там же; малюнки на с.42.

них виданий був лише один, та й то без підпису автора, а саме: церква в селі Вербки – в додатках до видання Археографічної комісії «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни, том II, таблица I»¹⁰².

Крім малюнків, Шевченко поробив ще й рисунки різних пам'яток, але так само невідомо, де вони ділились¹⁰³.

Маршрут Шевченка з Почаєва до Києва можна собі скласти по описаному ним маршруту героя твору «Варнак». З Почаєва він поїхав на Крем'янець. «Из Кременца пошел я через село Вербы (с. Вербки – *т.т.*) в Дубно, а из Дубна на Острог, Корец и Новгород-Волынский...»¹⁰⁴. Далі згадується ще Житомир¹⁰⁵. Так, мабуть, Шевченко і їхав – з Новограда-Волинського на Житомир, а звідти в Київ. В іншому творі він згадує про цю подорож так: «Измеривши вдоль и поперек Волынь и Подолию, и дождавшись в Житомире осенней грязи, мы возвратились благополучно в Киев»¹⁰⁶.

Точна дата повернення Шевченка в Київ невідома, але в кінці листопада він був уже в Києві. 31 грудня 1846 р. він подає на ім'я Бібікова такий рапорт: «Честь имею почтеннейше представить при сем Вашему высокопревосходительству шнуровую тетрадь о расходе отпущенных мне денег при исполнении возложенного на меня поручения и значущиеся по оной остаточные деньги тридцать четыре рубли шестьдесят девять копеек. Художник Т.Шевченко. 31 декабря 1846 г.»¹⁰⁷.

На жаль, і цього зошита, який подав при рапорті Шевченко, ні в справах Комісії, ні в канцелярії генерал-губернатора досі не знайдено.

Подорож по Поділля і Волині збагатила Шевченка новими відомостями про пам'ятки старовини на Україні, спостереженнями тяжкого стану селянства і т. д. Відомості про пам'ятки в різних районах України він зіставляє і робить, на цих німих пам'ятках, надзвичайно глибокі соціальні висновки про історичне минуле окремих частин України. В художній формі він подає такий аналіз археологічних пам'яток.

«От берегов Тихого Дона до кременистых берегов быстро текущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа, даже и песни одне и те же, как одной матери дети. А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова. На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как, например, в Остроге или Корце. В Корце даже церковь, хранилище бальзамированных трупов фамилии графов Корецких, сама собою в развалины превратилась. Что же говорят, о чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах. Могила или курган на Волыни и Подолии – большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской вы не пройдете версты поля, не украшенного могилой, а иногда и десятком

¹⁰² Н.Шугуров, О рисунках Т.Г.Шевченка, исполненных, по поручению Киевской археографической комиссии, в Волынской губернии, Киевская старина, 1894, II, сс.318–319.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Киевская старина, IV, с.436.

¹⁰⁵ Там же, с.441.

¹⁰⁶ Прогулка..., Киевская старина, 1887, т.XIX, с.83.

¹⁰⁷ Київ. обл. іст. арх., спр. Археограф. коміс., арк.17.

могил, и не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний, кроме разве у богатого затейника помещика нарочно развалившийся в саду, деревянный, размалеванный храм Весты, à la ротонда Тиволи. Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Оне говорят о рабстве и свободе. Бедные, малосильные Волинь и Подолия, оне охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбимая Украина туго начиняла своим вольным и вражьим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на «п о т л у» не давала, ворога деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная, умирала. Вот, что значат могилы и руины»¹⁰⁸.

Якою ненавистю до шляхетних гнобителів українського народу, панів Корецьких і інших, палають ці рядки прози Шевченка, і який глибокий патріотизм і любов до своєї батьківщини він тут виявляє! Кожна матеріальна пам'ятка для Шевченка промовляла і будила в ньому нові і нові думки про боротьбу за свободу і краще життя трудящих. Тут ми бачимо також величезну різницю у використанні археологічних матеріалів у Шевченка і в інших співробітників Археографічної комісії.

В тому ж 1846 році виникла у Шевченка думка здобути собі місце учителя малювання в Київському університеті. Після приїзду з відрядження на Поділля і Волинь, 27 листопада 1846 року він подає прохання до попечителя Київської учбової округи про призначення його на вільну посаду вчителя малювання при Університеті¹⁰⁹. 10 грудня він пише лист до Бібікова, і просить його протекції і дозволу вступити на службу до Університету, поскільки – каже Шевченко – «с тем вместе, я желаю оставаться сотрудником Археографической комиссии, то дабы со стороны ее не могло встретиться препятствий, я по состоянию Комиссии под высоким начальством вашего высокопревосходительства, имею честь всепокорнейше испрашивать вашего благосклонного разрешения и содействия к определению меня на вакансию учителя рисования в Университет св. Владимира»¹¹⁰.

25 грудня 1846 року Шевченко, разом з деякими учасниками Кирило-Мефодіївського братства, був на вечірці у Гулака, вів дуже запальні бунтарські розмови і читав вірші, які були підслухані сусідом Гулака Петровим і були приводом до арешту Шевченка.

9 січня 1847 р. Шевченко виїхав з Києва на Чернігівщину. О.Левицький твердить, що Шевченко відправився не з доручення Комісії, а з власної ініціативи, з тією метою, щоб зібрати свої рукописи, залишені ним у знайомих, у яких він раніше бував, бо в житті поета нібито мали відбутись важливі зміни: він чекав призначення на посаду вчителя малювання до Київського університету і планував закордонну подорож¹¹¹.

Це твердження Левицького, на підставі свідчень самого Шевченка, викликає деякий сумнів. З цитованого вище листа Шевченка до Бібікова ми

¹⁰⁸ Прогулка..., Киевская старина, 1887, т.XVIII, с.591.

¹⁰⁹ Листування, с.25.

¹¹⁰ Там же, с.26.

¹¹¹ Киевская старина, 1894, II, сс.241–242.

бачимо, що Шевченко хотів сполучити роботу в Археографічній комісії з службою в Університеті. По-друге, діяльність свою в Археографічній комісії на 1847 рік Шевченко намічав заздалегідь. У творі «Музыкант» Шевченко пише: «Расставаясь с моим путеводителем, не думал я тогда, что я с ним на долго-долго расстаюсь; я тогда думал, что авось-либо в будущем году поеду вновь по Малороссии по поручению Киевской археографической комиссии, буду в Чернигове, а из Чернигова поеду через Нежин в П...»¹¹².

Це місце свідчить про те, що Шевченко не збирався залишати Комісію. Хоч художні твори – це не документи, але автобіографічним висловленням Шевченка у його творах можна довіряти, тим більше, коли вони такі виразні, як наведений вище уривок.

Перебуваючи на Чернігівщині, в Борзні, а потім у Чернігові, Шевченко цікавився справами в Києві, а головне – своїм призначенням на вчителя малювання Університету. В листі до Костомарова від 1 лютого 1847 року Шевченко турбується про цю справу і просить Костомарова дізнатися, чи затверджений він уже на посаді в Університеті¹¹³. З Борзни Шевченко переїхав у Чернігів і тут одержав лист від Костомарова без дати, але писаний, мабуть, у лютому 1847 року. Костомаров кличе Шевченка швидше приїздити до Києва, тому що його вже призначили до Університету. «Іванішев тобі кланяється і каже, щоб ти приїздив до Києва. Ще раз кажу тобі, щоб ти не гуляв у Чернігові, коли нема пильного казенного діла»¹¹⁴.

З цього листування О.Левицький робить такий висновок: «Але безтурботний художник не послухав дружньої поради і поплатився за це виключенням із складу Комісії»¹¹⁵.

І справді, в справах Комісії є документ, постанова Комісії про звільнення Шевченка із служби:

«1847 года марта 1 дня. Временная комиссия для разбора древних актов, имея в виду, что сотрудник Комиссии Шевченко, без всякого согласия Комиссии отлучился из Киева и по Комиссии не занимается, определила: исключить его из числа сотрудников Комиссии с прекращением производившегося ему жалования по 12 р. 50 к. сер. в месяц.

Подписи: председатель Н.Писарев, члены: В.Чехович, Ал.Ставровский, А.Селин, делопроизводитель Н.Иванишев»¹¹⁶.

З приводу звільнення Шевченка із служби в Археографічній комісії висловлювали різні думки. І.Новицький, уперше публікуючи постанову Комісії, в коротенькому коментарі каже, що Шевченко був звільнений після арешту¹¹⁷. О.Левицький, коментуючи постанову Комісії, вважає, що Шевченко був звільнений за «самовольную отлучку»¹¹⁸. Він рішуче відкидає думку І.Новицького,

¹¹² Киевская старина, 1887, XII, с.658.

¹¹³ Листування, сс.26–27.

¹¹⁴ Там же, с.245.

¹¹⁵ Киевская старина, 1894, II, с.242.

¹¹⁶ Ив. Новицкий, Исключение Т.Г.Шевченко за самовольную отлучку, Киевская старина, 1882, III, сс.608–609.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ Киевская старина, 1894, II, 243.

і як аргумент наводить факт звільнення із служби художника Сенчилло-Стефановського: «Що акт про виключення Шевченка не був тільки наміром Комісії пристойно оформити його вибуття через арешт (як схильний був, мабуть, розуміти його І.П.Новицький) – найкраще видно з того, що така ж постанова була ухвалена 3 червня того ж року щодо другого співробітника Комісії, маювальника Сенчилло-Стефановського, який ні арешту, ні висилці не підпадав, але манкірував заняттями в Комісії. Пізніше ж він, однак, знову був прийнятий на попередню посаду»¹¹⁹.

Почнемо з останнього твердження Левицького, нібито Сенчилло-Стефановський теж був звільнений за погане ставлення до службових обов'язків. Але у нас зараз є копія посвідчення, виданого Сенчилло-Стефановському 15 січня 1848 року, яке ми навели вище (ст. 567¹²⁰), в якому говориться, що «состоя в этой должности, он постоянно отличался прилежанием и во всех отношениях удовлетворительным исполнением художнических работ, которые были поручаемы ему вышеозначенною Комиссиею». Отже, не в «манкіруванні» справа, а, очевидно, в тому, що Сенчилло-Стефановський був приятелем Шевченка, а тому для безпечності і його на деякий час звільнили – за тією ж формулою.

Далі, відсутність Шевченка протягом двох місяців у Києві не була новою для Комісії. Адже на початку 1846 року його не було декілька місяців – аж до кінця квітня – і тоді ніхто і не думав його звільняти.

Сам документ дуже вже точно складений 1 березня, під ним зібрано декілька підписів, що не завжди робилося в документації Комісії.

Та, крім всіх вищеподаних міркувань, ми маємо новий документ, вірніше – помітку на документі, яка розв'язує остаточно це питання.

В справах є чернетка наведеної вище постанови Комісії про звільнення Шевченка з припискою: «О чем доложить на благоусмотрение его высокопревосходительства г. генерал-губернатора». З лівого боку на білому полі – помітка чорнилом: «27 марта 1847 г. №60»¹²¹. Ця помітка дуже багато говорить. Вона свідчить про те, що ухвала Комісії написана хоч і до арешту Шевченка, але вже після доносу Петрова на кирило-мефодіївців. Петров, як відомо, подав свій донос 3 березня 1847 р. Справа закрутилась. Арештовані були Гулак і інші. Було дане розпорядження зверху розшукати Шевченка. Голова Комісії Пісарев за своїм службовим становищем знав про всі ці справи, а тому і вирішено було якнайшвидше позбутися Шевченка з Комісії, використавши такий привід, як «самовольная отлучка».

Наслідки переполоху, якого наробила справа Кирило-Мефодіївського братства на чиновників у Києві, позначилися і на дальших заходах Комісії щодо Шевченка.

Шевченко повинен був одержати плату по Комісії за січень і лютий 1847 року. Плата була виписана і по видатковій книзі проведена. 10 лютого виписано за січень: «Шевченко двенадцать руб. пятьдесят коп.». Такий саме запис 25 лютого. На вільному місці, у графі, де всі розписуються про одержання

¹¹⁹ Киевская старина, 1894, II, 243. Примітка.

¹²⁰ Так у тексті. Очевидно, мало бути – «с.572». Тут – с.103 (прим. ред. «УІЖ»).

¹²¹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №91, арк.25.

грошей, уже іншим чорнилом, в обох місцях, зроблені написи: «Деньги эти записать в приход под 3 ст. – Исправ. должность казначея О.Крамаренко»¹²².

Цей запис зроблений, очевидно, після ухвали Комісії відносно долі цих грошей. Комісія довго не знала, що з ними зробити, і лише 20 серпня ухвалила записати їх на прибуток¹²³. На сторінці «Приход» у книзі за 1847 рік 20 серпня маємо такий запис: «По предписанию Комиссии от сего числа за №168, записать в приход выведенные в расход по сей книге жалование за январь и февраль месяц бывшему сотруднику Комиссии Шевченко, так как он в настоящем году не имел никаких занятий, не находился налицо и уволен, всего двадцать пять рублей»¹²⁴.

Отже, ми вважаємо цілком установленим, що Шевченко перебував на службі в Археографічній комісії аж до свого арешту, хоч звільнення його і було оформлене попереднім числом, і йому не була видана плата за перші місяці 1847 року.

Протягом своєї служби в Археографічній комісії Шевченко зробив багато археологічних записів, малюнків, рисунків, записав багато історичних відомостей і народних переказів про пам'ятки старовини на Україні. Але через його арешт більшість матеріалів загинула, і лише дещо збереглося для історії.

Шевченко, як і інші співробітники Археографічної комісії, збирав також і архівні документи, якими дуже цікавилась Археографічна комісія. Серед паперів Шевченка, відібраних у нього під час арешту, було «несколько подлинных древних бумаг большею частью начала XVIII века. Здесь есть выписки о крепостных людях и землях разных владельцев, просьбы и другие акты. Вероятно, Шевченко хранил эти бумаги как редкость или образцы древней письменности. Вообще в означенных бумагах нет ничего законопреступного, ни важного»¹²⁵. Наявність цих паперів у Шевченка пояснюється, очевидно, не тим, що він зберігав їх як «редкості или образцы древней письменности», а його службовими обов'язками, з одного боку, і великим інтересом до історії та соціальних взаємовідносин, з другого боку. Не випадково ми бачимо тут документи «о крепостных людях и землях разных, владельцев».

Ми бачимо у Шевченка інтерес до історії та історичної старовини не лише української, але й інших народів, зокрема російського народу. Цей інтерес супроводить його і на засланні, і після звільнення. Перебуваючи в засланні, Шевченко в листі до кн. В.М.Рєпніної 24 жовтня 1847 року просить «ежели до станете последнее сочинение Гоголя письма к друзьям то пришлите мне, вы сделаете доброе дело и, если можно, Чтение Московского Археологического общества, издаваемое Бодянским»¹²⁶. Серед його малюнків, зроблених ним в часи перебування в засланні, бачимо зарисовки пам'яток старовини в Середній Азії, як «Раім», де на першому плані подані руїни давньої кам'яної будівлі та ін.¹²⁷

¹²² Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №5.

¹²³ Киевская старина, 1894, II, с.244.

¹²⁴ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №5.

¹²⁵ Рукописн. від., інв. №1614.

¹²⁶ Листування, с.29. Точна назва видання Бодяньського така: «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских».

¹²⁷ О.Новицький, цит. праця, с.46.

Всупереч твердженням троцькістсько-бухарінської і націоналістичної наволочі, які всіляко брехали на Шевченка і фальсифікували його творчість, ми бачимо, що Шевченко протягом усього свого життя глибоко любив і поважав великий братерський російський народ. Він не тільки добре знав російську мову і писав нею, «не тільки поважав геніальних російських письменників – О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Гоголя, О.Островського, М.Салтикова-Щедріна, але він любив історію і історичні пам'ятки російського народу. Замітки в його «Журналі» про те, що читав поет з історичної літератури по дорозі з заслання, його археологічні записи в «Журналі» і малюнки якнайкраще свідчать про це. Поруч з читанням «Богдана Хмельницького» Костомарова, Літопису Величка, «Записок о Южной Руси» П.Куліша, Шевченко читає і розшукує ряд книжок по історії Росії: «По слухам знаю я о существовании книги под названием «Описание города Астрахани». Но о приобретении ее здесь, на месте, и помышлять нечего»¹²⁸.

«Нужно будет прочитать ... в «Русском Вестнике» Турецкую войну при царе Федоре Алексеевиче. Мне теперь нужно много прочитать»¹²⁹.

В Нижньому Новгороді Шевченко читає «Краткое историческое описание Нижнего Новгорода», написане Н.Храмцовським, і записує таке враження від книги:

«Книга хорошая и достаточно знакомит с историею края и города. Жаль, что г. Хранцовский об архитектурных памятниках и вообще о памятниках старины говорит слишком скромно»¹³⁰.

Інтерес до старовини виявився і в Астрахані, і по дорозі до Н.-Новгорода, і в Н.-Новгороді, де Шевченко змальовує пам'ятки архітектури і записує історичні відомості про них. В Н.-Новгороді він записує: «Окончил вчера начатый рисунок Архангельского собора. Оригинальное, красивое и самое древнее, прекрасно сохранившееся здание в Нижнем Новгороде. Собор этот построен во время великого князя нижегородского Юрия Всеволодовича в 1227 году»¹³¹.

Подібні ж записи читаємо про інші пам'ятки, які записав Шевченко, коли змальовував ці пам'ятки в Н.-Новгороді. Необхідно відзначити дуже важливий момент при цих записах та малюнках Шевченка. Його всюди цікавить творчість російського народу, робота місцевих майстрів, особливо вихідців з народу. З приводу побудови собору в Астрахані Шевченко зробив такий, глибоко патріотичний, запис: «На вопрос мой, кто был архитектором этого колоссального и прекрасного собора, отец Гавриил отвечал: простой русский мужичок. Не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка»¹³².

Історико-археологічні записи Шевченка в «Журналі» своєю формою

¹²⁸ «Журнал», с.36. Видання, про яке пише Шевченко – це книга М.С.Рибушкіна «Записки об Астрахани», видана 1841 р.

¹²⁹ Там же, с.89. Мова йде про твір О.М.Попова «Турецкая война в царствование Федора Алексеевича», надрукований в «Русском вестнике» за 1857 р., т.VIII.

¹³⁰ Там же, с.114. Прізвище автора і назву твору Шевченко подав тут неточно, видно, по пам'яті. Мова йде про твір: «Краткий очерк истории и описание Нижнего Новгорода, в двух частях, составленные Н.Храмцовским», Н.-Новгород, 1857.

¹³¹ «Журнал», с.115.

¹³² Там же, с.78.

нагадують записи, зроблені ним при описі Переяслава і Чернігова, зразки яких ми наводили вище.

Археологічні записи Шевченка, як зведені в його матеріалах до звіту¹³³, так і розкидані по численних його творах та в «Журналі», становлять ще й тепер цінний матеріал для історії і археології, і можуть бути використані для археологічної карти України. Численний археологічний матеріал, яким насичені твори Шевченка, його малюнки, безпосередня діяльність в галузі археології і залишені ним матеріали цілком стверджують висловлення його про археологію, взяте нами як епіграф до цієї статті.

¹³³ Рукописн. від., папка 106, інв. №1455.

Here presented an article "T.H.Shevchenko and archeology", what prepared for "In Memory of Taras Shevchenko: An Article Digest to 125-th Anniversary of Birthday" (published in Kyiv, 1939), what came as result of collective work of Institute of History and Institute of Literature scientists. Article is dedicated to historical and archaeological activity of T.Shevchenko, during his work in the Kyiv Archeographical Commission. Author of that article – talented Ukrainian soviet historian and archaeologist I.Ivantsov, who was killed during Nazi occupation of Kyiv in 1941.

Keywords: *Taras Shevchenko, archeology, Kyiv Archeographical Commission, Ivantsov.*

